

J. REDONDO & R. TORNÉ (Edd.)

**APOCALIPSI, CATÀBASI I MIL·LENARISME
A LES LITERATURES ANTIGUES
I LA SEUA RECEPCIÓ**

ADOLF M. HAKKERT - PUBLISHER - AMSTERDAM

2014

CLASSICAL
AND
BYZANTINE MONOGRAPHS

Edited by

G. GIANGRANDE and H. WHITE

VOL. LXXXI

J. REDONDO & R. TORNÉ (Edd.)

**APOCALIPSI, CATÀBASI I MIL·LENARISME
A LES LITERATURES ANTIGUES
I LA SEUA RECEPCIÓ**

ADOLF M. HAKKERT - PUBLISHER - AMSTERDAM
2014

J. REDONDO & R. TORNÉ (Edd.)

**APOCALIPSI, CATÀBASI I MIL·LENARISME
A LES LITERATURES ANTIGUES
I LA SEUA RECEPCIÓ**

ADOLF M. HAKKERT - PUBLISHER - AMSTERDAM
2014

ISSN 1381-2955
ISBN 978-90-256-1292-4

INDEX

Pròleg, 1-10.

Laguna Mariscal, G., “Amor más allá de la muerte: o cómo imaginan los poetas a los enamorados en el Infierno“, 11-41.

Martínez Sariago, M., “*Locus solus* y otras galerías infernales: De Homero a Raymond Roussel”, 43-62.

Montañés, R.-J., “Les catàbasi de Bergadís i Pikatoros: semblances, diferències i caràcter demòtic”, 63-80.

Narro, A., “Tormentas apocalípticas en la literatura griega cristiana”, 81-95.

Neri, C., “Dal dolore alla speranza (1Ts 4,13-5,11)”, 97-118.

Pérez Asensio, J., "Elements de tradició clàssica en *El somni de l'infern* de Pere Jacint Morlà", 119-130.

Pomer Monferrer, J.J., "Heliodor, Etiòpiques VI 14-15: un cas únic de necromància a la novel·la grega antiga", 131-142.

Pomer Monferrer, L., “Assimilació d'idees a l'escatologia mil·lenarista de Lactanci: les cites virgilianes”, 143-156.

Redondo, J., “Els *Complants per la presa de Constantinoble* dins la tradició mil·lenarista grega”, 157-182.

Rull, D., “El *Llibre de la Vaca Celeste*: el mite de la destrucció de la humanitat a l'antic Egipte”, 183-200.

Sánchez Mañas, C., “Oráculo de los muertos de los tesprotos (Hdt. V 92η)”, 201-215.

Santamaría, M.A., “El descenso de Dioniso al Hades en busca de su madre y su recepción en las literaturas latina y cristiana”, 217-240.

Sequero, M.À., “La història del Cavaller Partinobles: la dama-fada viatgera entre diferents móns”, 241-254.

Starcewska, K.K., “*Quum Turcae ritu Antichristiano iam grassentur*, la amenaza otomana vista como castigo para el mundo cristiano”, 255-266.

Teodoro, J., “Viure a l'infern. El món dels morts al món dels vius”, 267-291.

Torné, R., “Lírics grecs i l'inframón”, 293-305.

Virgili com a model de l'assimilació d'idees a la visió mil·lenarista del llibre VII de les *Divinae Institutiones* de Lactanci

Luis Pomer Monferrer ¹

Universitat de València

RESUM: El llibre VII de les *Divinae Institutiones* presenta una panoràmica detallada de la fi del món des d'un punt de vista mil·lenarista, on s'inclouen nombroses referències que Lactanci adopta de diverses fonts. És un tret característic de l'autor africà l'assimilació d'idees de molt diversa procedència, entre les quals destaquen les provinents d'autors clàssics llatins com Ciceró o Virgili. El present treball analitza la manera com Lactanci insereix aquestes referències, i en particular les cites de Virgili, a la descripció mil·lenarista de la fi del món. La contemplació de les ànimes al riu Leteu il·lustra la relació entre la visió neoplatònica i la cristiana de l'ànima; la descripció de l'Edat d'or de la quarta *Bucòlica* segons els versos de la Sibilla de Cumes s'assimila amb els mil anys de felicitat posteriors al judici final.

ABSTRACT: The seventh book of the *Divinae Institutiones* provides a detailed panorama of the end of the world from a millenarian point of view, with numerous references that Lactantius takes from various sources. It is a characteristic feature of the African author the assimilation of ideas of different origine, including classical Latin authors such as Cicero or Virgil. This work analyzes how Lactantius inserts these references, and in particular the quotes of Virgil, in the millenarian description of the end of the world. The observation of de souls in the river Lethe illustrates the relationship between the neo-platonic and Christian views of the soul. The description of the golden age in *Eclogue 4* according to the verses of the Cumaean Sibyl is equated with the thousand years of happiness after the final judgment.

PARAULES CLAU: Literatura llatina cristiana, Lactanci, Tradició clàssica, Virgili i la seua pervivència, Escatologia.

¹ Membre del Grup d'Investigació en la Recepció de les Literatures Clàssiques. Aquest article forma part del programa d'investigació del projecte *Estrategias retóricas de persuasión en la literatura cristiana de los siglos II-V: Adversus haereses et adversus Iudaeos* (FFI2012-35686). Fem constar el nostre agraïment al Ministerio de Economía y Competitividad pel seu recolzament.

KEY WORDS: Christian Latin Literature, Lactantius, Classical Tradition, Virgil and his survival, Eschatology.

El cristianisme, que es va difondre al llarg de l'Imperi romà a partir de mitjans del s. I i sobretot durant el s. II, tenia un fort component escatològic, perquè la doctrina es fonamentava, com se sap, en la vinguda del Mesies, la seua mort i resurrecció, la pujada als cels i l'anunci de la seua tornada per jutjar a vius i morts (Rucquoi 2000: 15). L'obra principal de Lactanci, *Divinae Institutiones*, que constitueix el primer intent d'una exposició sistemàtica del pensament cristià en llatí, com ho és el *De principiis* d'Orígenes en grec, té com a conclusió un últim llibre *De vita beata*, que presenta una espècie d'escatologia mil·lenària, amb una detallada descripció del premi que rebran els adoradors de l'únic Déu, la destrucció del món, i la vinguda de Crist per jutjar i condemnar els culpables, amb temes com la immortalitat de l'ànima, la resurrecció, el judici final i l'adveniment d'una edat feliç.

Des del s. II alguns cristians van creure que es podia avaluar la duració del món a partir d'una frase poètica del llibre dels Salms: “Perquè mil anys davant dels teus ulls són com el dia d'ahir, que ha passat, i com una de les vigílies de la nit”², citada a la segona epístola de Pere: “Perquè un dia junt al Senyor és com mil anys, i mil anys com un sol dia”³. A partir d'aquesta metàfora, que no tenia cap pretensió de comptar el temps, va nàixer una interpretació exegetica per una cronologia del món (Flori 2010: 43), segons la qual duraria sis mil anys, després dels quals vindria el *sabbat* de Déu. Com per a alguns Jesús havia nascut a l'any 5500 després de la creació, la fi del món es produiria uns 500 anys després del naixement de Crist, moment en què començaria un període de mil anys durant els quals els sants regnarien juntament amb Crist. Però el temps final anunciat per l'*Apocalipsi* i profetitzat per Daniel sobrevindria abans del mil·leni (Flori 2010: 44-45).

Lactanci presenta l'exposició tradicional de la doctrina escatològica de l'Església dels primers segles. La història del món es desenvolupa en un marc

² *Psalm.* 89, 4.

³ *2Pe.* 3, 8.

cronològic evocat per la setmana en què Déu va crear el món; dels sis dies de la creació se'n deriven els sis mil anys de la duració del món, segons la interpretació dels Salms abans esmentada: *Dies enim magnus Dei mille annorum circulo terminatur, sicut indicat propheta qui dicit: Ante oculos tuos, Domine, mille anni tanquam dies unus*⁴. Aquests comptes tenen com a font *ex litteris sanctis et ex uariis historiis*⁵, és a dir, les prediccions dels profetes i els oracles sibil·lins, citats amb freqüència al llibre VII de les *Institutiones Divinae*, en grec, profecies paganes admeses i reelaborades pels cristians; no es tracta dels llibres custodiats pels romans –a l'Antiguitat grecoromana en van circular moltíssims–, sinó dels de caràcter teològic pro-jueu i antipagà elaborats pels jueus a Síria i l'Àsia Menor (Suárez de la Torre 2001). És la raó per la qual a l'exposició que fa de l'Anticrist i els successos de la seua arribada aquest prové de Síria: *peractisque operibus ipsius, alter Rex oriatur ex Syria malo spiritu genitus, euersor ac perditor generis humani, qui reliquias illius prioris mali cum ipso simul delet*⁶. I Síria serà destruïda quan arribe la fi del món: *Tunc ueniet nouissima ira Dei super gentes, et debellabit eas usque ad unum: ac primum concutiet terram quam ualidissime et a motu eius scindentur montes Syriae*⁷.

Lactanci afirmava que només l'estat de prosperitat de la ciutat de Roma evitava la por de la fi del món: *Illa, illa est ciuitas, quae adhuc sustentat omnia*⁸, idea que ja es trobava a Tertulià, que relaciona el començament de les calamitats finals amb la caiguda de l'Imperi romà:

Est et alia maior necessitas nobis orandi pro imperatoribus, etiam pro omni statu imperii rebusque Romanis, qui uim maximam uniuerso orbi imminentem ipsamque clausulam saeculi acerbitates horrendas comminantem Romani imperii

⁴ Lact. *D.I.* VII 14, 9: 'El gran dia de Déu acaba en un cicle de mil anys, com assenyala el profeta, que diu: *als teus ulls, Senyor, un dia com mil anys*'.

⁵ Lact. *D.I.* VII 25, 5.

⁶ Lact. *D.I.* VII 17, 2: 'Acabades les seues obres, sorgirà un altre Rei de Síria, engendrat per l'esperit dolent, destructor i corruptor del gènere humà, el qual destruirà les restes d'aquell primer malvat juntament amb ell mateix'.

⁷ Lact. *D.I.* VII 26, 2: 'Aleshores caurà per últim l'ira de Déu sobre els pobles, i acabarà amb ells. En primer lloc sacsejarà la terra amb molta força i amb el moviment d'aquesta s'obriran les muntanyes de Síria'.

⁸ Lact. *D.I.* VII 25, 8.

*commeatu scimus retardari. Itaque nolumus experiri et, dum precamur differri, Romanae diuturnitati fauemus*⁹.

La idea d'un destí comú de l'imperi romà i del món es troba a diversos llocs del llibre VII de les *Divinae Institutiones*:

*Cuius uastitatis et confusionis haec erit causa, quod Romanum nomen, quo nunc re-gitur orbis (horret animus dicere: sed dicam, quia futurum est) tolletur de terra, et imperium in Asiam reuertetur, ac rursus Oriens dominabitur, atque Occidens seruiet*¹⁰.

*At uero cum caput illud orbis occiderit, et esse coeperit, quod Sibyllae fore aiunt, quis dubitet uenisse iam finem rebus humanis, orbique terrarum?*¹¹.

Aquesta interpretació clàssica de les profecies va topar-se amb l'arribada providencial de l'emperador Constantí, el qual, com és sabut, va despenalitzar la pràctica del cristianisme amb l'edicte de Milà el 313, i va lluitar per la unitat del cristianisme amb la convocatòria del concili de Nicea el 325. Aquests fets van sorprendre i van aparéixer escrits que posaven en dubte la interpretació predominant de les profecies escatològiques i es plantejaven si caldria descartar la lectura literal dels textos i si ja havia començat el regne mil·lenari del Messies anunciat per l'*Apocalipsi* (Flori 2010: 59-60).

Lactanci exposa a la seua manera les previsions tradicionals, començant per detallar al capítol 14 la cronologia de la fi del món, que serà anunciada per esdeveniments terribles descrits així per l'autor africà:

⁹ Tert. *Apologeticum* 32: 'Tenim una altra necessitat més peremptòria, pregar pels emperadors i també per l'estat de l'imperi i els assumptes romans. Sabem que la fi del món, amb les calamitats esgarrifoses que amenacen a tots, és ajornada pel curs de l'imperi romà. Així doncs, no volem patir aquesta experiència i preguem que la duració de l'imperi romà s'allargue'.

¹⁰ Lact. *D.I.* VII 15, 11: 'El motiu d'aquesta devastació i confusió serà que el nom de Roma, pel qual ara és dominat el món (causa horror dir-ho: però ho diré, perquè va a succeir) serà suprimit de la faç de la terra, i el poder tornarà a Àsia, i de nou dominarà l'Orient, i Occident en serà esclau'.

¹¹ Lact. *D.I.* VII 25, 7: 'Però quan haja mort la capital del món, i ja ha començat a ocórrer, cosa que diuen els llibres sibil·lins, qui dubta que en eixe moment ja haurà arribat el fi per als fets humans i per la terra sencera?'.

Tum uero detestabile atque abominandum tempus existet, quo nulli hominum sit uita iucunda. Euertentur funditus ciuitates, atque interibunt, non modo ferro atque igni, uerum etiam terrae motibus assiduis, et eluuie aquarum, et morbis frequentibus, et fame crebra ¹².

Tota mena de desgràcies naturals acompanyaran aquests successos, pluges i sequeres, fred i calor, rius secs, manca d'animals, l'enfosquiment del sol i la caiguda de les estrelles:

Tum uero per iram Dei aduersus homines qui iustitiam non agnouerunt, saeuiet ferrum, ignis, fames, morbus, et super omnia metus semper impendens. Tunc orabunt Deum, et non exaudiet; optabitur mors, et non ueniet: ne nox quidem requiem timori dabit; nec ad oculos somnus accedet: sed animas hominum sollicitudo ac uigilia macerabit: plorabunt, et gement, et dentibus strident; gratulabuntur mortuis, et uiuos plangent... Ita enim conficietur humanum genus, ut uix decima pars hominum relinquatur; et unde mille processerant, uix prodient centum. De cultoribus etiam Dei duae partes interibunt, et tertia quae fuerit probata, remanebit ¹³.

Déu enviarà un profeta per convertir el món, que serà vençut i mort per un Anticrist procedent de Síria ¹⁴. Tot i que el profeta ressuscitarà al tres dies, anirà al cel i l'Anticrist es farà dir Déu i tindrà la capacitat de fer miracles per enganyar els hòmens, que l'adoraran. Tardarà quaranta-dos mesos en assolir l'orbe de la terra, i quan succeisca açò els justos i els seguidors de la veritat s'apartaran de la resta i fugiran al desert, sent perseguits:

Illi uero, ubi se clausos undique atque obsessos uiderint, exclamabunt ad Deum uoce magna, et auxilium coeleste implorabunt; et exaudiet eos Deus, et mittet

¹² Lact. *D.I.* VII 16, 5: 'Aleshores arribarà una època detestable i abominable, en la qual la vida de cap home serà feliç. Seran destruïdes de soca-rel les ciutats, i periran no només pel ferro i el foc, sinó també per freqüents terratrèmols, inundacions, pestes incessants i fam perpètua'.

¹³ Lact. *D.I.* VII 16, 12-14: 'Aleshores la ira de Déu es desencadenarà contra els hòmens que no han conegut la justícia, s'esbravaran el ferro, el foc, la fam, la malaltia, i sobre totes les coses, una por sempre amenaçadora. Pregaran a Déu, i no els sentirà; es desitjarà la mort, i no arribarà: ni tan sols la nit donarà descans al temor; la son no tancarà els ulls, sinó que la preocupació i l'insomni turmentaran les ànimes dels hòmens: ploraran, gemegaran, grinyolaran les dents; felicitaran als morts i ploraran pels vius... El gènere humà s'esgotarà fins a tal punt que només restarà a penes una dècima part dels hòmens; d'on havien eixit mil, només n'eixiran cent. També dels fidels de Déu moriran dues parts i romandrà una tercera que haurà sigut aprovada'.

¹⁴ *Vid. supra.*

*regem magnum de coelo, qui eos eripiat ac liberet, omnesque impios ferro ignique disperdat*¹⁵.

Però l'Anticrist no serà vençut fins l'arribada de Crist, que juntament amb els altres tirans que van assolar la terra seran condemnats i aturmentats com mereixen ¹⁶. Quan ja s'haja celebrat el judici final, es quedarà mil anys entre els hòmens i els regirà amb justícia absoluta; els vius no moriran, sinó que donaran al món una enorme quantitat de xiquets que seran sants i agradables a Déu; mentre que els ressuscitats presidiran en qualitat de jutges els qui estan a la terra. Lactanci adorna la descripció d'aquest món feliç de mil anys de duració amb una natura amable i acollidora:

*Terra uero aperiet foecunditatem suam, et uberrimas fruges sua sponte generabit: rupes montium melle sudabunt, per riuos uina decurrent; et flumina lacte inundabunt... Non bestiae per hoc tempus sanguine alentur, non aues praeda: sed quieta et placida erunt omnia. Leones et uituli ad praesepe simul stabunt: lupus ouem non rapiet, canis non uenabitur, accipitres et aquilae non nocebunt: infans cum serpentibus ludet*¹⁷.

El príncep dels dimonis serà apresat al començament del regne dels sants, però serà posat en llibertat quan acaben aquests mil anys i els set mil del món. Sublevarà els pobles i els posarà en armes contra els sants, i posarà setge a la ciutat santa amb innombrables tropes. Açò provocarà els últims efectes de la còlera de Déu, el qual *debellabit eas (gentes) usque ad unum*¹⁸. La terra serà purificada pel foc durant set anys, a la fi dels quals Déu crearà una nous cel i terra perquè visquen els elegits, ja similars a àngels.

¹⁵ Lact. *D.I.* VII 17, 11: 'Els, per la seua banda, quan se n'adonaran que estan tancats i assetjats per tot arreu, cridaran a Déu a grans veus i imploraran l'ajuda del cel; i Déu els escoltarà, i enviarà un gran rei des del cel per traure-los d'allí, alliberar-los i destruir tots els infidels a sang i foc'.

¹⁶ Lact. *D.I.* VII 19, 7.

¹⁷ Lact. *D.I.* VII 24, 7-8: 'la terra produirà una increïble abundància de fruits, sense que ningú patisca per cultivar-la. La mel eixirà de les més dures roques, el vins fluïran pels corrents i els rius inundaran de llet... Les bèsties no s'alimentaran de sang en aquest temps, ni les aus de les seues preses, sinó que tot estarà tranquil i pacífic. Els lleons i els vedells estaran junts al mateix estable, el llop no raptarà a l'ovella, el gos no caçarà, els esparvers i les àguiles no danyaran, els xiquets jugaran amb les serps'.

¹⁸ Lact. *D.I.* VII 26, 2: 'exterminarà fins l'últim d'ells'.

Coneix Lactanci molts autors clàssics, i els cita a la manera de les escoles de retòrica, més o menys adequadament, de vegades per corroborar alguna afirmació, altres per criticar-los des d'un punt de vista cristià; en aquest aspecte un autor molt citat i criticat com a representant de l'epicureisme és Lucreci ¹⁹. També són molt freqüents a les seues pàgines altres autors que representen el món pagà, però que als seus ulls defensen l'existència d'una sola divinitat, com Ciceró, a través del qual coneix Plató, Aristòtil i els estoics, Sèneca i Virgili; cita molt habitualment els llibres sibil·lins i els hermètics. Per la seua formació com a mestre de retòrica coneix millor aquests autors que les Sagrades Escripures, que normalment no cita sinó a través del *Ad Quirinum* de Cebrià. L'autor africà explica la inclusió de totes aquestes referències a les seues obres de la següent manera. L'home està sotmés a moltes imperfeccions i conseqüentment la seua saviesa a l'error, perquè no pot arribar al coneixement de la veritat ni per la força de l'esperit ni per la subtilitat dels seus raonaments, sinó només a través de la doctrina de Déu; per això no pot aspirar a una ciència perfecta, sinó acontentar-se, conscient de la seua feblesa, amb entreveure la veritat i no pretendre percebre-la amb claredat: *sed docemus, nullam sectam fuisse tam deuiam, nec philosophorum quemquam tam inanem, qui non uiderit aliquid ex uero* ²⁰. Lactanci justifica així els coneixements dels autors pagans, i els compara amb les veritats dels cristians que han sigut revelats pel Déu i que per tant són inqüestionables, raonament que repeteix diverses vegades amb una forma similar, com s'observa als següents exemples:

Nos igitur certioribus signis elicere possumus ueritatem, qui eam non ancipiti suspicione collegimus, sed diuina traditione cognouimus ²¹.

Verum nobis diuinatione opus non est, quibus ueritatem diuinitas ipsa patefecit ²².

¹⁹ Cf. Madoz (1946: 577). Otón (1989: 133) anomena Lucreci *portavoz romano* d'Epicur.

²⁰ Lact. *D.I.* VII 7, 2: 'però mostrem que no n'hi ha hagut mai cap secta tan desviada de l'error ni cap filòsof tan buit que no haja vist alguna cosa de la veritat. Aquesta idea es troba també a Climent d'Alexandria, especialment a *Strom.* 5.

²¹ Lact. *D.I.* VII 8, 3: 'Així, nosaltres podem obtenir la veritat amb senyals més segures, perquè no la deduïm a través d'una intuïció insegura, sinó per la doctrina divina'.

²² Lact. *D.I.* VII 8, 10: 'Però nosaltres no tenim necessitat d'endevinació, perquè la pròpia divinitat ens ha revelat la veritat'.

*Nos autem, quos diuinae litterae ad scientiam ueritatis erudiunt, principium mundi finemque cognouimus*²³.

El començament és semblant, amb un pronom de primera persona, que els apologistes i polemistes cristians sempre l'utilitzen com antítesi dels contraris en segona persona, siguen pagans, jueus o heretges, i un connector conclusiu o adversatiu. Els autors cristians dels primers segles tractaven de convèncer els pagans amb arguments provinents d'aquelles obres que aquests podien conèixer, i és la raó per la qual no es troben moltes cites de les Sagrades Escripures o dels Pares de l'Església, per això en les interpretacions teòriques de la doctrina Lactanci aplica la filosofia a la fe (Sánchez Salor 1990a: 27).

Però situem les cites de Virgili a l'argumentació d'aquest seté llibre de les *Institutiones Divinae* de Lactanci i observem la seua funcionalitat. La referència al poeta romà és variable, com anem a veure, anomenant-lo *Virgilius*, *Maro* o simplement *poeta*, denominació que sempre es refereix a ell quan va en singular perquè el considera el poeta per excel·lència, mentre que en plural fa referència als poetes en general. L'única cita no literal es troba al primer capítol, que tracta, com a introducció, del premi dels adoradors del Déu vertader. És també l'única de les *Geòrgiques* i la situa l'africà a la descripció de les característiques dels contraris a la religió vertadera, als qui anomena *prauae uitiosaeque mentes*²⁴, i en contret d'aquells que es veuen arrossegats pels estímuls del plaer: *qui libidinum stimulis incitati, ut ait poeta*²⁵. Es refereix al desig irrefenable que arrosega tots els ésser vivents:

*Omne adeo genus in terris hominumque ferarumque
et genus aequoreum, pecudes pictaeque uolucres,
in furias ignemque ruunt: amor omnibus idem*²⁶.

²³ Lact. *D.I.* VII 14, 5: 'Però nosaltres que hem tret la veritat de la font de l'Escriptura, coneixem el començament del món i el final.

²⁴ Lact. *D.I.* VII 1, 12.

²⁵ Lact. *D.I.* VII 1, 14.

²⁶ Verg. *Georg.* III 242-244: Tota la raça sobre la terra d'hòmens i feres, així com les races marines, les bèsties i les aus pintades, es llancen a aquestes fúries i al foc: l'amor és el mateix per a tots.

Ben sabut és que la *continentia* era, entre els apologistes cristians dels primers anys, un dels valors més destacats, de la mateixa manera que la virginitat constituïa el cim de totes les virtuts, seguint l'exemple primer de Pau. A partir del s. IV la producció destinada a la lloança de la castedat, especialment però no exclusiva entre les dones, normalment relacionada amb l'ascetisme, va augmentar de forma considerable, i és tema pràcticament inexcusable en tots els Pares de l'Església ²⁷. Aquesta producció literària té el seu origen en Pau, i va proporcionar als rigoristes matèria per justificar la seua obsessió, que tant s'ha perpetuat al llarg dels segles en la doctrina cristiana (Dodds 1975: 60).

Moltes de les cites de Virgili són del llibre VI de l'*Eneida*, i la majoria es situen al moment de la trobada d'Enees amb son pare Anquises als Camps Eliseus, i en concret justament abans de presentar-li tots els descendents dels troians que forjaran la història de Roma, quan Enees contempla les ànimes al voltant del riu Leteu, el riu on les ànimes es regeneren amb l'aigua de l'oblit per anar a un altre cos. Aquest passatge de L'*Eneida* serveix a Lactanci per relacionar el punt de vista neoplatònic de Virgili sobre l'ànima amb la versió cristiana (Granada 1983: 44). Al capítol 3 Lactanci refuta la consideració dels filòsofs del món, i critica als estoics per la divisió de la naturalesa en una part activa i una passiva, considerant Déu i el món com un tot indissoluble; per això a aquests versos de Virgili: *Vnde est illud Virgilianum: "Totamque infusa per artus Mens agitat molem, et magno se corpore miscet"* ²⁸, respon Lactanci: *Vbi est ergo illud, quod iidem ipsi aiunt, et factum esse diuina prouidentia, et regi?* ²⁹. El passatge virgilià serveix ací per criticar un punt de vista diferent a la doctrina cristiana. Al capítol 20, en canvi, la cita de l'*Eneida* ajuda a corroborar el pensament cristià, com s'observa en el text justament posterior a la cita, quan Lactanci diu *haec propemodum uera sunt* ³⁰; no poden ser aquestes idees totalment certes perquè no pot ser-ho qualsevol pensament que

²⁷ Per citar algunes obres, Jeroni va escriure sobre la virginitat en les cartes 22, 117, 128 i 130, a més de defensar els seus valors en l'obra polèmica *In Iouinianum*; Ambrosi dedicà al tema quatre tractats, *De uirginibus*, *De uirginitate*, *De institutione uirginis*, *Exhortatio uirginitatis*, Agustí *De sancta uirginitate*. Pel que respecta a la producció a Orient, van escriure sobre el tema autors com Metodi, Anastasi, Gregori de Nissa o Joan Crisòstom. Als *Fets de Pau i Tecla* es diu que només podrien resucitar aquells que foren verges.

²⁸ Lact. *D.I.* VII 3, 5: 'D'aquí els versos virgilians: *I difosa per les seues articulacions, una Ment remou tota la seua massa, i es barretja amb el seu gran cos*' (Verg. *Aen.* VI 726-727).

²⁹ Lact. *D.I.* VII 3, 6: 'On està, doncs, allò que ells mateixos diuen que ha sigut fet i és governat per la providència divina?'

³⁰ Lact. *D.I.* VII 20, 11.

no provinga de la doctrina de Déu, però “són gairebé vertaderes”. Lactanci atribueix als estoics la doctrina exemplificada al passatge de Virgili, encara que es tracta d’una barreja d’ idees dels propis estoics, Sèneca, Ciceró i els seus antecessors cristians Tertulià i el seu mestre Arnobi (Sánchez Salor 1990b: 332, n. 76). Aquesta argumentació amb la qual Lactanci està d’acord és la refutació de la idea que les ànimes impies no són sensibles al dolor. Com que estan tacades pels plaers, adquireixen una natura intermitja entre la immortalitat i la mortalitat; no són totalment mortals perquè provenen de Déu, però sí sensibles al turment perquè porten gravada la taca dels pecats que produeix la sensació de dolor:

*Quam sententiam poeta sic explicauit: “Quin et supremo cum lumine uita reliquit, Non tamen omne malum miseris, nec funditus omnes Corporeae excedunt pestes; penitusque necesse est, Multa diu concreta modis inolescere miris. Ergo exercentur poenis, ueterumque malorum Supplicia expendunt”*³¹.

I a continuació cita un formosíssim vers de Virgili, que explica com l’espectre del seu pare se li escapa de les mans quan tracta per tres vegades d’abraçar-lo: *ut ait idem poeta: Par leuibus uentis, uolucrique simillima somno*³².

Purament ornamental o retòrica, com aquesta, és la primera de les tres cites del capítol 22 del llibre VI de l’*Eneida*, l’única d’aquest llibre que no pertany al passatge de les ànimes al voltant del Leteu. Són les paraules que diu la Sibila per entrar als Inferns seguida d’Enees: *Et tamen iidem testati sunt, non auctorem se certum, sed opinionem sequi; un Maro qui ait: “Sit mihi fas audita loqui”*³³. Aquest text reflecteix bé la idea de Lactanci de què n’hi ha un fons de veritat en els poetes, els més antics dels escriptors, en la mesura que coincideixen amb els profetes, criteri suficient per demostrar la certesa: *cum prophetis in parte consentiunt: quod nobis ad probationem*

³¹ Lact. *D.I.* VII 20, 10: ‘Aquesta idea la va explicar així el poeta: *Fins i tot quan les abandona la vida, amb la darrera llum, no poden desfer-se completament, dissortades, de tots els mals, de totes les imperfeccions corporals, sinó que és inevitable que molts vicis que han crescut amb elles al llarg del temps continuen arrelant profundament de manera sorprenent. Per això són sotmeses a càstigs i han de complir suplicis per les seues antigues faltes*’ (Verg. *Aen.* VI 735-740).

³² Lact. *D.I.* VII 20, 11: ‘com diu el mateix poeta: *semblant als vents suaus, talment un somni alat*’ (Verg. *Aen.* VI 702).

³³ Lact. *D.I.* VII 22, 3: ‘Tanmateix, ells mateixos han atestat que no segueixen un autor concret, sinó una opinió; com Maró, que diu: *que em siga permès dir allò que he sentit*’ (Verg. *Aen.* VI 266).

*rei satis est*³⁴. Tot i coincidir en el fons, han alterat en certa manera la veritat, per no estar instruits dels misteris de Déu i tenir una idea molt confusa de la resurrecció, com si d'una imaginació fabulosa es tractés. S'enganyen per la raó tantes vegades al·ludida per l'africà: la impossibilitat d'arribar a la veritat absoluta de l'home si no és a través de la doctrina divina: *quia mysterium diuini sacramenti nesciebant, et ad eos mentio resurrectionis futurae obscuro rumore peruenerat* "perquè desconeixien el misteri del secret diví, i la menció de la resurrecció futura havia arribat cap a ells a través d'un fosc rumor"³⁵. Així, la segona cita del llibre 22 té la funció de recolçar la veritat cristiana, Anquises parla en aquest passatge dels mil anys que passen les ànimes a l'infern:

*Marone ita dicente: "Has omnes, ubi mille rotam uoluere per annos, Lethaeum ad fluuium Deus euocat agmine magno, Scilicet immemores supera ut conuexa reuisant, Rursus et incipiant in corpora uelle reuerti"*³⁶.

Tot i que n'hi ha un fons de veritat, la idea no és perfecta: *haec eos ratio fefellit, quod resurgent defuncti, non post mille annos mortis suae: sed ut restituti rursus in uitam, mille annis cum Deo regnent*³⁷.

Aquestes paraules d'Anquises són les últimes de la resposta que li dona a Enees quan aquest li pregunta: *unde Virgilius: "O pater, anne aliquas ad coelum hinc ire putandum est Sublimes animas, iterumque ad tarda reuerti Corpora? Quae lucis miseris tam dira cupido?"*³⁸. Es tracta de l'última cita del capítol 22. Els poetes van inventar el Leteu, el riu de l'oblit, per explicar el desig de les ànimes de tornar a la terra, que d'altra manera recordarien les desgràcies i treballs que hi pateixen. Critica Plató per la doctrina de la metempsicosi, tot i la admiració que sent per ell: *in quo uir sapiens*

³⁴ Lact. *D.I.* VII 22, 4.

³⁵ Lact. *D.I.* VII 22, 2.

³⁶ Lact. *D.I.* VII 22, 7: 'dient així Maró: *A totes aquestes ànimes, després de girar la roda de mil anys, el déu les convoca en un gran aplec vora el riu Leteu, oblidades, naturalment, de tot, perquè tornen a veure la volta del cel i comencen a sentir el desig de tornar a penetrar en un cos'* (Verg. *Aen.* VI 748-751).

³⁷ Lact. *D.I.* VII 22, 8: 's'enganyaren en aquest raonament pel fet que els difunts ressuscitaran no mil anys després de la seua mort, sinó després d'haver regnat mil anys amb Déu, una vegada restituits de nou a la vida'.

³⁸ Lact. *D.I.* VII 22, 17: 'Per això diu Virgili: *Oh pare, cal pensar doncs que algunes ànimes s'alcen d'ací per anar al món de dalt i que tornen a entrar en uns cossos feixucs? Quin desig tan espantós de veure la llum les mou, dissortades?'* (Verg. *Aen.* VI 719-721).

*poetis ineptissime credidit*³⁹. Considera ridícul que el filòsof grec pense que a causa de la facilitat i rapidesa amb què els xiquets aprenen semblen més bé recordar idees antigues que adquirir de noves, com si les ànimes renaixeren i tornaren a una segona infància. Però les ànimes no renaixeran, la qual cosa és impossible, sinó que ressuscitaran i seran revestides dels seus cossos i conservaran el record de les seues accions.

Al capítol 24 del llibre VII de les *Diuinae Institutiones* es troben quatre cites seguides de la quarta *Bucòlica*, al començament de la qual diu Virgili: *Ultima Cumaevi uenit iam carminis aetas*⁴⁰. Lactanci compara les paraules de la Sibil·la de Cumes amb les de la Sibil·la d'Eritrea, per aixó en acabar les cites de la *Bucòlica* IV: *Quae poeta secundum Cumeae Sibyllae carmina prolocutus est. Erytraea uero sic ait*⁴¹. La Sibil·la de Cumes, com és sabut, anunciava l'arribada de l'edat d'or o regne de Saturn, que s'assimila a un estil de vida bucòlic, que és el relatat als textos de la quarta *Bucòlica*:

*Cedet et ipse mari uector, nec nautica pinus Mutabit merces: omnis feret omnia tellus. Non rastros patietur humus, non uinea falcem. Robustus quoque iam tauris iuga soluet arator*⁴². *Tunc etiam molli flauescet campus arista; Incultisque rubens pendebit sentibus uua; Et durae quercus sudabunt roscida mella*⁴³. *Nec uarios discet mentiri lana colores. Ipse sed in pratis aries iam suaue rubenti Murice, iam croceo mutabit uellera luto. Sponte sua sandyx pascentes uestiet agnos*⁴⁴. *Ipsae lacte domum referent distenta capellae Ubera, nec magnos metuent armenta leones*⁴⁵ (Lact. *D.I.* VII 24, 11).

³⁹ Lact. *D.I.* VII 22, 19: 'en açò aquest home savi va donar crèdit erròniament als poetes.

⁴⁰ Verg. *Ecl.* IV 4: 'Ha arribat ja l'última edat de la profecia de Cumes'.

⁴¹ Lact. *D.I.* VII 24, 12: 'Açò va dir el poeta seguint els poemes de la Sibil·la de Cumes. La d'Eritrea, per la seua banda, diu així'.

⁴² 'El propi passatger renunciarà a la mar, i el pi nàutic no canviarà mercaderies. Tota terra ho produirà tot. El sòl no patirà els rastrells, ni la vinya la corbella. El llaurador forçut desjunyarà els bous del jou' (Verg. *Ecl.* 38-41).

⁴³ 'També aleshores el camp s'esgrogueirà a poc a poc amb la blana espiga; el raïm roig penjarà dels esbarzers no conreats, i les dures alzines traspuaran l'humida mel' (Verg. *Ecl.* 28-30). A les *Bucòliques* el començament del ver 28 és: *molli paulatim flauescet*.

⁴⁴ 'La llana no aprendrà a falsejar colors variats, sinó que el propi moltó als prats canviarà els seus vellons ja amb porpra suaument roja, ja amb el groc del safrà. Espontàniament l'escarlata tenyirà els corders mentre pasturen' (Verg. *Ecl.* 42-45).

⁴⁵ 'Les pròpies cabres tornaran a casa amb les mamelles plenes de llet, i els ramats no tindran por dels grans lleons' (Verg. *Ecl.* 21-22).

Lactanci, per tant, se serveix de la descripció de l'edat d'or de la quarta Bucòlica per descriure el món ideal dels mil anys de regnat justíssim que seguiran al judici final: *Denique tunc fient illa, quae poetae aureis temporibus facta esse iam Saturno regnante dixerunt*⁴⁶.

L'última cita de Virgili al llibre VII de les *Divinae Institutiones* no és presentada com aliena, s'inclou a la seua exposició, i es troba a la fi de la *peroratio* que conclou l'obra, és una mera referència culta quan, per acabar, anima als cristians a militar en la milícia de Déu, *dum spiritus hos regit artus*⁴⁷.

BIBLIOGRAFIA

Dodds, E.R. (1975). *Paganos y cristianos en una época de angustia*, Madrid: Ediciones Cristiandad.

Flori, J. (2010). *El Islam y el fin de los tiempos*, Madrid: Akal.

Granada, M.A. (1983). "Virgilio y la *Theologia Poetica* en El Humanismo y en El Platonismo del Renacimiento", *Faventia* 5: 41-64.

Madoz, J. (1946). "Un símil de Lucrecio en la literatura latino-cristiana", *Príncipe de Viana* 24: 573-582.

Otón, E. (1989). "Epicuro y Lucrecio en la polémica de Tertuliano y Lactancio", *Helmantica* 40: 133-158.

Rucquoi, A. (2000). "Medida y fin de los tiempos. Mesianismo y milenarismo en la Edad Media", In A. Vaca (ed.) (2000): 13-41.

Sánchez Salor, E. (1990a). *Lactancio. Instituciones divinas. Libros I-III*, Madrid: Gredos.

Sánchez Salor, E. (1990b). *Lactancio. Instituciones divinas. Libros IV-VII*, Madrid: Gredos.

Suárez de la Torre, E. (2001). "Miedo, profecía e identidad nacional en el mundo greco-romano: los oráculos sibilinos", *Minerva* 15: 245-261.

⁴⁶ Lact. *D.I.* VII 24, 9: 'Succeirà, doncs, allò que els poetes van dir que va ocòrrer als temps daurats del regnat de Saturn'.

⁴⁷ Lact. *D.I.* VII 27, 16: 'mentre un alé anime aquests membres' (Verg. *Aen.* IV 336).

Vaca, A. (ed.) (2000). *En pos del tercer milenio. Apocalíptica, mesianismo, Milenarismo e Historia*, Salamanca: Universidad de Salamanca.